

A Székelyföld megismerésének forrásai

A kútfőproblémáktól historiográfiánk egyetlen ága sem mentes. A források adottságai pedig nem maradnak hatás nélkül a történeti ábrázolásra: utalhatunk például az erdélyi feudalizmussal foglalkozó agrártörténet közismerten magas színvonalára. Ez pedig — amellett, hogy e kor megismerésébe a történettudomány mérhetetlenül nagy energiát fektetett — éppen annak köszönhető, hogy a mennyiségileg kevesebb, de sokféle ágazó anyagát jobban számba vette, és felhasználásuk módszerét is megoldotta. Viszont historiográfiánk egyik legfiatalabb hajtása, a kapitalizmus korával foglalkozó agrártörténet — bár ez paradoxonként hat — forrásgondokkal küzd, fegyverzete hiányos, és ennek következtében eredményei is szerényebbek.

A probléma egyáltalán nem periferikus jelentőségű. Ugyanis, ez a mához közvetlenebbül kapcsolódó újkor, melynek valóságát feltárása az önmegismerés bő forrása lehet, egyszersmind a történetírás korszerűbbé válásához is döntően hozzájárulhat. E problémakörön belül az agrártörténet művelése — bár az újkort általában az ipar és kereskedelem szimbolizálja — mindig aktuális feladat marad, mert a mi múltunk alapvetően agrárjellegű, s az agrár-parasztkérdés a gazdasági-társadalmi és szellemi élet majdnem minden területét befolyásolta.

A kapitalista szakasszal foglalkozó agrártörténetírás útkeresésében — saját tapasztalatain kívül — elsősorban a hozzá tematikailag és lehetőségek szempontjából is közelebb eső feudális társadalom bomlási periódusával foglalkozó agrártörténetírásból indulhat ki és meríthet. Teheti ezt annál inkább, mivel a két utolsó évtizedben ez a résztudomány nagyot lépett előre jórészt annak köszönhetően, hogy népesebb kutatógárdája több tagjának sikerült megtalálnia az agrártörténet helytörténeti jellegű, sokoldalú forrásfelhasználásra alapozó eredményes módszerét. Ennek kimunkálásában — amint arról a *Korunk* olvasói is többször tudomást szerezhettek — Imreh István ért el számottevő eredményt.

Az 1848-cal kezdődő s az első, imperialista világháborúval záruló korszaknak a főtartalma az agrárkérdés szempontjából a mezőgazdaság kapitalista fejlődése s az ehhez kapcsolódó alapvető társadalmi erők, a parasztságnak polgári jellegű átalakulása. Így az agrártörténetírás feladata bemutatni ennek a hazánk minden területét átfogó hatalmas történelmi folyamatnak konkrét s egyben sajátos megvalósulási formáit. A mezőgazdaság kapitalista fejlődésének útja nem töretlen: kitérői, kanyarutai a történelmileg és tájilag jellegzetes arculatú területeken eltérőek voltak. Temesvár, Arad vidéke és Erdély déli részei hamarabb tértek rá, s a polgári haladás valamivel egyenesebb szakaszán haladtak, mint például a bánági román határőrvidék vagy Máramaros. Sok szempontból különleges¹ feltételek között fejlődött 1848 után a Székelyföld agrártársadalmi is — s ennek következtében a vele kapcsolatos kutatás módszerének is ehhez kell igazodnia. A következőkben — ha vázlatzerűen is — a Székelyföld újkori agrártörténetírása néhány forrás- és könyvészeti kérdésével foglalkozom.

¹ Részletesen Böződi György: *Székely bánja. Kolozsvár, 1938.*

Ezeknél a kútfőknél tulajdonképpen nem kellene sokat időznünk egyrészt, mert eddigi kutatásainkban is a legtöbbet őket használtuk, másrészt, mert velük kapcsolatban viszonylag kevesebb sajátos kifejezetten helyi probléma merül fel. Ha mégis kitérünk erre a kérdésre, ezt azért tesszük, mert az említett források vélt és valóságos értékei között nagy az eltérés. Sőt, a sajtóanyaggal kapcsolatban egyenesen előítéletekről beszélhetünk.

Majdnem hihetetlen, pedig valóság, hogy levéltári források alapján jobban megrajzolható a fejedelemségkori jobbágy történeti portréja, mint az alig felszabadult paraszté vagy a századforduló parasztságaé. Ez a helyzet főleg abból következik, hogy a kapitalista korszakban a falu szerves életének bomlása arányában csökken a paraszti írásbeliség, amelyet nem pótolnak a kialakuló polgári közigazgatás mennyiségileg hatalmas, de zömében más jellegű s kevés értékű aktahegyei. Az a néhány uradalmi levéltár, amely szerencsésen átvészelte a két világháború pusztításait, a parasztság gazdálkodási problémáiról, terheinek szaporodásáról, az életmódbeli változásokról majdhogyan semmit sem mond. Jelentősek viszont az alispáni időszaki jelentések a megye helyzetéről, valamint a közgazdasági előadók beszámolóit. De ezeknek is fogyatékoságuk, hogy csak sommás értékelést nyújtanak. Így tehát levéltárainknak a kapitalizmusra vonatkozó agrártörténeti helyi anyaga viszonylag szegényes, viszont annál gazdagabb a törvényszéki levéltárak iratanyaga.

Általánosan elfogadott nézet, hogy a kapitalizmus korának legtöbbet ígérő kútfője a *statisztika*. Valóban, az 1848 utáni székelyföldi viszonyokra az 1850-es részleges népösszeírás adatait (közölte kisbaconi Benkő Károly: *Csik, Gyergyó és Kászon múltja, jelene*. Kolozsvár, 1853) a helytörténet is jól értékesítheti. Az 1857-ben foganatosított osztrák népszámlálás vagy az 1870-től kezdődően tízévenként megismételt népszámlálások statisztikai összesítései szintén értékes agrártörténeti adatokat tartalmaznak, de azokat nem részletezik falvanként, s ezért a falutörténet kevésbé hasznosíthatja. Az 1895-ös nagyszabású — sajnos, egyetlen — országos mezőgazdasági üzemstatisztika elsőrendű forrás marad, de az előbbi észrevétel részben erre is vonatkozik. Az előbbieken a kutató a már végbement fejlődés társadalmi következményeinek mennyiségi mutatóit találja meg, míg az üzemstatisztika a parasztgazdaságok és nagygazdaságok fejlettségi színvonaláról tájékoztat megyei szinten. A statisztika nélkülözhetetlen a történeti kutatáshoz, de egyoldalú használata a vázolt történeti kép elszürkülését is eredményezheti. Az ilyen történeti munka olyan épülethez hasonlítható, amelynek csak a váza kidolgozott, de falazása hiányos, és az egész konstrukcióról hiányzik a táji szín, a jelleg, a hagyomány.

Sokat segít a *sajtó*, amelynek forrásértékét a távolabbi korokkal foglalkozó kutatók nagy része erősen megkérdőjelezi. Pedig mezőgazdaságunk újkori fejlődésének valóságos tárháza különösen a mezőgazdasági szakajtó (*Erdélyi Gazda*, Kolozsvár), a gazdaújságok (*Székely Gazda*, Sepsiszentgyörgy), de a kisebb városokban, sőt nagyobb községekben megjelenő vidéki lapok is. Gondolunk a piaci kereslet—kínálat- és árviszonyokat rendszeresen bemutató gazdasági beszámolókra, a különböző helyeken kezdeményezett új mezőgazdasági eljárások ismertetésére és így tovább.

Ezekben néhány hivatásos újságíró mellett közismert gazdasági írók, írók, történészek, etnográfusok és jogtörténészek jelentették meg írásaikat. T. Nagy Imre például a *Csiki Lapokban* a később igen elterjedt agrárszociológiához közel álló módszerrel a kiscsiga és a kapitalista piac viszonyát boncolgatta, Barabás Endre az uzsoráskodásairól ismert bankocskák és a köznép eladósodását tartotta napi-

renden, Benedek Elek és közelebbi munkatársai politikai írásaikkal mutattak rá a kiszgazdák gondjaira.

Egy-egy vidéki lap — akárcsak napjainkban — szellemi pezsgést indított el: a városi értelmiség mellett a falun élő tanítónak, orvosnak és papnak is lehetőséget adott az írásban való megnyilvánulásra, akik természetesen a falu problémáit vetették fel. Sőt — bár a sajtónak ezt a szerepét nem mindig vesszük észre — a vidéki vagy regionális érdekeket védő központi lap ösztönzőjévé válhatott a paraszti írásbeliség fejlődésének is. Benedek Elek székely napilapjában (*Magyar-ság*, Budapest) több olyan cikk is látott napvilágot, amely közvetlenül paraszti szerzőtől származott, vagy olyan, amely község lakóinak, esetleg közbirtokosságának nevében íródott, és ennek következtében jobban tükrözi a nép gondolkodásmódját, mint a sokszor szándékosan is torzító, sivár hatósági jelentés.

Am, a kutató, különösen, ha kezdő, könnyen áldozatul eshet az ilyen forrással járó buktatóknak, mert a polgári korszak sajtója nemcsak informált, nemcsak bírált, hanem agitált is, szűk párt-, osztály- vagy csoportérdeket képviselt, s így a kizárólag erre a forrásra építő kutató a bonyolult történeti fejlődést egysíkúvá szimplifikálhatja. Ennélfogva talán sehol sem fontosabb a forráskritikai szempont következetes érvényesítése, mint a polgári korszak sajtójánál.

Egykorú irodalom

A helytörténeti kutatás színvonalának emelése végett jobban számba kell vennünk az egykorú irodalmat, és jobban ki kell használnunk forrásértékét. Különben is csak így válhat művelődési életünk részévé, s a benne tükröződő haladó jellegű magatartás annak formálójává.

A patriarkális falu kereteinek régen megkezdődött, de egyre inkább felgyorsuló bomlása s a székelyföldi parasztság polgárosulásának megkezdése, illetve sajátos fejlődése természetesen nem kerülhette el a XIX. század derekán tevékenykedő, az 1848-as forradalom és szabadságharc leverése ellenére a társadalmi haladásért őszintén lelkesedő, s a földművelő lakosság sorsfordulatait aggódo érzésekkel nyomon követő történészek, etnográfusok, közgazdászok és írók figyelmét. Mégis nagyon kevés azoknak a műveknek a száma, amelyek kifejezetten agrárproblémákkal foglalkoznak. Így — ha szabad ezzel a kifejezéssel élni — a kevéssé szakosodott irodalom felhasználása kétszeresen indokolt. Ha kellő módszerességgel tanulmányozzuk az illető korszak irodalmát, abból a székelyföldi agrártársadalom fejlődésének néhány általánosabb koordinátája (a természeti feltételek, a folytonosság, a periódusok, differenciálódás) bontakozik ki. De a kérdés nagymérvű feltáratlanságából következően még napjainkban is akad alig ismert egykorú kiadvány, amelyet a fellendülése előtt álló helytörténeti kutatás nem nélkülözhet.

A 48 utáni korszakra vonatkozó történetírói tevékenység² Benkő Károly már említett munkájával indul meg, ugyancsak az ő tollából származik *Marosszék ismertetése 1860—1861-ben* (Kolozsvár, 1868), melyet Orbán Balázs *A Székelyföld leírása* című monumentális alkotása követ. De az előzmény is idekiváncozik, hiszen Kőváry László *Székelyhonról* címmel 1842-ben megjelent könyve és az előbbieken felsorolt művek között a tematikai hasonlóság mellett szerves kapcsolat van: a történeti koncepció, cél és — különösen Benkő Károly és Orbán Balázs esetében — az adatgyűjtés módszerében is; ezt a kutatónak nem árt figyelembe

² Az általános erdélyi keretet lásd George Barițiu: *Părți alese din istoria Transilvaniei. II. Sibiu, 1890.* és Ürmössy Lajos: *Tizenhét év Erdély történetéből Kolozsvár, 1894.*

vennie. Mindenekelőtt művük gyökere közös: az a társadalmi szükségességből fakadó s véka alá nem rejtett egyéni szándék, hogy a Székelyföld múltját és jelenét feltárva és ismertté téve előmozdítsák a jövőbeli fejlődést, a polgárosulást, de olyan reális talajra építve, amely lehetővé teszi az anyagi és szellemi műveltség örökségének beépülését az új rendbe. Hisznek a haladásban — s bár Orbán Baláznál a reális történelemábrázoláson gyakran átüt a romantikus túlfűtöttség —, észlelik és értékelik a nép mindennapi termelőtevékenységét, kutatják a mezőgazdaság mellett az ipart s kereskedelmet, dicsérik a munkát s a szorgalmat, mert — amint a veterán Benkő Károly írja — „lehető igazi boldogság csupán a folytonos hasznos iparokban, munkásságokban s az erkölcsök szentségében állhat és áll“. Ehhez reális történelmi önismeretre van szükség, és ezért — ugyancsak Benkő Károlyt idézve — a „valót“ kell írni „háttérben hagyva az ábrándokat mint céltalanokat“.

A székelyföldi helytörténet mai kutatója nem engedheti meg magának, hogy az említett művek szintetizáló részeinek összehasonlítása után össze ne vesse Kőváry, Benkő és Orbán Balázs falvait, hiszen ebből az azonos irányú történés megannyi konkrét mozzanata áll össze, annak anyagi és folklorikus öröksége, mely úgyszólván napjainkig hatott parasztságunk fejlődésére.

Mégis azt érezzük, hogy az említett faluképen sok a fehér folt, többek között homályban maradt a kapitalizmus korára jellemző társadalmi differenciálódás (a foglalkozásbeli kevésbé!). Ilyen vonatkozásban — az egykorú irodalom eredményeit vizsgálva — a századforduló nagy székely íróinak egy-egy, szociológiai elemekkel átítatott faluleírása visz előbbre. Petelei István *Mezőségi út* című munkája Mezőbánd, Bergenye és más falvak, Benedek Elek *Édes Anyaföldem* című önéletrajzi — de legtöbbször régebben keletkezett írásokra épített — kötetében Torja s több más háromszéki vagy udvarhelyi falu társadalmi viszonyairól nyújt életszerű képet. Ezekben a kapitalizmus szülte ellentétek is körvonalazódnak, de a hangsúly a rendi ellentétek maradványainak kidomborításán van, mert azok húznak vissza, hiszen — mint Benedek írja —, Torján huszonöt évvel a forradalom után „... a lelkek még nem szabadultak fel. Sem a nemesi, sem a paraszti lelkek“. Mindketten a polgári haladás hívei, egyben a kapitalizmus bírálói. Petelei mezőségi falujának összképe — Orbán Balázs után — inkább statikus, komor, a Benedek Eleké — amely nem nélkülözi a romantikus színezést — mozgalmas-küzdelmes; ez már a megélhetésért harcoló székely közember megszokott otthona. Írásai, mint Balogh Edgár mondja, a nép érdekeivel és vágyaival való azonosulás dokumentumai is. A többsikű kutatás nyomán így tágul a székelyföldi agrárkérdés, a parasztság újkori történetének horizontja.

A történeti irodalom körének bővítéséért

A paraszttársadalom gazdasági, tehát alapvető természetű problémáinak szakszerű feltárására s a teendők kijelölésére a közgazdasági irodalom vállalkozott.

A 48 utáni korszak első nagy gazdasági szintézisét Kozma Ferencnek, a székelykeresztúri tanítóképző tanárának köszönhetjük, aki *A Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapota* című művét 1879-ben adta ki Budapesten. Pályadíjja munkájában így körvonalazta célját: „A Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapotának összes alkatrészeit kellett megismertetni, kijelölve mindenben az észlelt hátrányokat és előnyöket és rámutatván azon teendőkre és eszközökre, melyeknek kezdeményezése, végrehajtása és alkalmazása által a székelység anyagi és szellemi ügyeinek előmozdítása a leggyorsabban eszközölhető.“ Nagy érdeme, hogy megszünteti a korábbi székelyírásokra jellemző mozaikszerűséget, és az általános

összefüggéseket helyezi előtérbe. Közben az általános gazdasági irodalom (Sebess Dénes: *A székelység anyagi pusztulása*. Marosvásárhely, 1904.; Joós Imre: *Közgazdasági tanulmányok a Székelyföldről*. Brassó, 1892 és más munkák) tovább tagozódik, kiszélesedik az etnográfiai kérdések tanulmányozása is (Malonyai Dezső: *A székelyföldi, csángó és a torockói magyar nép művészete*. Budapest, 1909), de a szakszerűség vonalán haladva ismét a rész kutatásokhoz visz az út.

Akadémiai megbízatás alapján, nagy vonalakban megadott szempontok szerint a századfordulón elkészülnek a megyei *közgazdasági monográfiák*³. Köz- és mezőgazdasági írók, így T. Nagy Imre (*Csik megye közgazdasági leírása*, 1902), Parabás Endre (*Udvarhely megye*, 1904 és *Maros-Torda megye és Marosvásárhely leírása*, 1907) a „helyi viszonyok szemléletéből kiindulva“ arra vállalkoztak, hogy az országos statisztikákból már ismert általános összefüggéseket a helyi problémák kihangsúlyozásával árnyaltabbá tegyék. Hasonló céllal készítették el Nyegre László Máramaros (1900), Téglás Gábor Hunyad (1903) és mások további megyék monográfiáit.

Az elképzelés — legalábbis részben — megvalósult: Csik, Udvarhely és Maros-Torda megye monográfiája több annál, amit statisztikai adatokból már ismertünk, s előnyükre szolgál a teljességre való törekvés, hiszen annak ellenére, hogy a székely megyék kifejezetten agrárjellegűek voltak (a lakosság több mint 80%-a 1900-ban is őstermelő!), a gazdasági élet egészét tanulmányozzák, s adataikat megpróbálják a járások s néha a falvak szintjén is részletezni. Hangsúlyozandó, hogy nem a földesúri gazdaságot kutatták, hanem a paraszti és annak helyzetét. Nézetük koruk élenjáró szakirodalmának mércéjével mérve sem elavultak, de természetesen a teendőket a székelyföldi elmaradott mezőgazdaság konkrét helyzetéhez az adottságaihoz kellett igazítaniuk. Akronizmusnak nevezik azt az általában ugartartásos szemtermelésre épülő termelési rendszert, melyet a székely kisközségek folytattak, s szorgalmazták a mezőgazdaság struktúrájának átalakítását úgy, hogy abban egy fejlett állattenyésztése legyen a primátus.

Régi faluleírások és falumonográfiák

Ha a megyei monográfiák még szerepelnek néha a gazdaságtörténeti tanulmányok bibliográfiájában, a kor olyan sajátos termékei, mint a faluleírások és falumonográfiák, alig fordulnak elő. Ennél a műfajnál hosszasan kell időznünk főképpen azért, mert tudomásunk szerint érdemben alig foglalkoztak velük; az agrártörténetírás módszereit kutató tanulmányok is egy-két mondattal napirendre térnek fölöttük.

Mindenekelőtt felmerül néhány terminológiai probléma. Az egykorú szakirodalom megyei monográfiák mellett városi és falumonográfiákról beszél. A „megyei monográfia“ megjelölés nem okoz zavart. Tisztázandó azonban, hogy mit kell értenünk faluleírásról, illetve falumonográfiáról. Úgy véljük, hogy az igényesebb „falumonográfia“ elnevezést — függetlenül a korábban használttól — csak abban az esetben vehetjük át, ha olyan munkáról van szó, amely a gazdaságtudomány akkori szintjén a monografikus igényt kimeríti. Tehát nagyobb lélegzetű, módszeres művek esetében. A néhány oldalas, kezdetlegesebb munkákat helyénvalóbb faluleírásnak nevezni. Hangsúlyozzuk, hogy a tulajdonképpeni modern faluszociográfia és ennek megfelelő modern falukutatás — bár meríthetett az említett falumonográfiákból is — más ágon keletkezett: a szociológia térhódításával kapcsolatos, s annak kiala-

³ Sok szempontból összehasonlíthatók a kor haladó szellemű román mezőgazdaságnak, Ion Ionescu de la Bradnak a nézeteivel és módszerével, aki mint ismeretes, hazánk három Kárpátokon túli megyéjének írta meg a monográfiáját.

kulásához századunk elején Braun Róbert és a magyar polgári radikalizmus más szociográfusai (Bosnyák Béla, Vass Béla) is hozzájárultak.

E műfaj fejlődéstörténete először is arról győz meg, hogy az az általánosítás, mely egyenlőségi jelet tesz egyrészt a faluleírás és monográfia, másrészt a dilettantizmus közé, nem állja meg a helyét. Mivel születő műfajról van szó, a mércét a polgári gazdaságtudomány akkori szintjéhez kell igazítani, melynek igen szerény hajtásai. Differenciálni is kell, mert bár közöttük s a magasabb szintű tudományosságot jelentő faluszociográfia között tematikai azonosság áll fenn, hiszen a cél mindegyik esetben egy-egy falu megismerése, az egyes munkák sem módszer, sem koncepció, sem eredményesség szempontjából nem egyenértékűek.

Mennyiben volt a falu alkalmasabb keret a mezőgazdaság, parasztlelet tanulmányozására, mint a szék vagy később a megye? A kérdés konkrét történeti megközelítése vezethetne pontosabb eredményre, de arra itt nem nyílik mód. Tény, hogy a paraszti gazdaság és család egyedi módszerű kutatása nagyobb eredményt nyújthatott volna, hiszen a falu paraszttársadalmának régen megkezdődött a felbomlása. Viszont azt sem kell elhallgatnunk, hogy ez a folyamat nem volt olyan gyors és radikális, hogy eleve reménytelenné tette volna a faluleírás módszerét. Emellett hangsúlyoznunk kell, hogy egyes szerzők igyekeztek az általános faluképet egyedi esetek kutatásával plasztikusabbá tenni, s többen a falumonográfia keretében gazdatípusokat is bemutatnak azok bevételeinek és kiadásainak részletezésével. Értékük a helytörténet szempontjából így rendkívüli mértékben megnő.

Társadalmi igény hívta-e létre?

A jobb faluleírások már a múlt század ötvenes-hatvanas éveiben sikerrel mutatkoztak be az akkor újjáalakuló, szélesedő és polgárosuló közvélemény előtt, és ez bizonyít. Az Orbán Balázs által is említett Mezőbándról szóló faluleírást a *Kolozsvári Közlöny* 1857. március 12-i számában a lapszerkesztő Berde Áron ezekkel a szavakkal vezette be: „Örömmel közöljük azt minden rövidítés vagy változtatás nélkül, s mint becses ismertetését egy község gazdasági és művelődési viszonyainak, ajánljuk mind az olvasó, mind pedig levelezőink figyelmébe.“ Ha a Mezőségi fedőnév alatt szerényen meghúzódó szerző oldaláról közelítjük meg a kérdést, a feudális szemléletmód maradványainak partomlását figyelhetjük meg, mert egy 2000 lelkes falu régen kizárólag belső ügyeinek tartott problémáival jön a közvélemény elé. „Sokan fognak hiszem csodálkozni azon, hogy egy igénytelen falu helyzetének ismertetésével óhajtanám foglalkoztatni a szerkesztőséget, s becses lapjában helyet kérek, holott sok város sem részesül azon szerencsében; azok már magukban is elég ismertek, de egy-egy ilyen falu, amelyet szép jövő kecsegtet, méltányos az elfoglalt térre, s mentől korábban virradt a munkásra, annál többet képes az dolgozni; aki fölkelte az alvókat, az a gazda.“ Felmérni, ismertté tenni, nem önmagukért, hanem a haladásért. Megerősítik ezt a hetvenes évek elején keletkezett leírások létrejöttének körülményei is, sőt a századfordulón íródott monográfiáké is. A hetvenes évek néhány faluleírását az *Erdélyi Gazda* közli, mert — amint írja — „önismereti célra különös fontossággal bírnak“ (1871. 22). Világos tehát, hogy az új polgári rendszer fejlődését nyomon követő szakemberek indították el ezt a mozgalmat. Emellett szól az a tény is, hogy ilyenek írását a továbbiakban is gazdasági jellegű szervezetek (Erdélyi Gazdasági Egylet, Reuniunea Română de Agricultură, Sächsischer Landwirtschaftsverein) szorgalmazták.

A felmérés igénye együtt keletkezett a falu régi közösségi kereteinek, szerves életének fokozódó bomlásával. A XIX. század második felében ugyanis a hagyományos falu — mely Szabó István meghatározása szerint egyszerre volt „települési forma, gazdasági szerkezet, társadalmi képlet és jogi közösség“ — viszonylagos

egyensúlya a kapitalista termelési viszonyok térhódítása következtében kezdett felborulni, lakosságának jelentékeny hányada részben vagy egészben kiszorult a termelésből. De a termelési szerkezet kívánatos átalakulása előtt nagy akadályok tornyosultak, s a kisgazdák tömegeit kiüttalan helyzetbe hozták. Ezek hosszas tengődés után — Bözödi György találó észrevétele szerint — a századfordulón nagymértékben elproletarizálódtak.

A múlt század hetvenes éveiben keletkezett székelyföldi faluleírások (Nyárad-Gálfalva, Nagy-Ernye, Mező-Panit) szerzői képzett mezőgazdák, illetve gazdasági írók, akik közül különösen Galgóczy Károly csillantotta fel azokat a lehetőségeket, melyeket e műfaj nyújthat (*Erdélyi Gazda*, 1871). Galgóczy a falut több szempontból tanulmányozta, s arról olyan leírást hagyott ránk, amilyent más forrásból aligha sikerülne rekonstruálni.

Milyen ez a megnevezett irodalom alapján kialakuló falu és parasztsága a múlt század hetvenes éveinek elején?

Galgóczy leírása mint élő falumúzeum eleveníti meg Panit külső képét: „A község 317 háza közül tíz földesúri, 307 községi (paraszti), s házai közül három cserepes, mintegy ugyanannyi zsindeyes, a többi szalmás.“ Valóban, a falu akkori jelenét sok s még erős szál fűzi a régi világhoz; a hajdani faluközösség maradványai — a székelybirtokosság, a legelőtársulatok, a közös juhtartás és ugartartás — még hatnak, a lakosság többségét egymásra utalják és összefogják. Primitív a mezőgazdasági technika (Panitban még a vastalpu ekék sem „divatoznak“) és nagyobbára önellátó gazdálkodás (a falu népe „Vásár útján nagyon keveset vesz“).

De a fejlődés irányát a kapitalizmus belső törvényszerűségei határozzák meg, s így e korszak faluja már magán viseli a kapitalista fejlődés jegyeit is. A marosszéki falvak egy részében a kapitalista piac törvényei a dohány-, dinnye- vagy zöldségtermesztésen át tágtíják a rést a hagyományos gazdálkodás rendszerén: Nagy-Ernyén abbamarad az ugartartás, Panitban a régi kétfordulós gazdálkodásról áttérnek az előnyösebb háromfordulósra. A vagyoni és társadalmi differenciálódás tovább bomlasztja a falu társadalmát: Panitban 15—20 gazda cselédet tart, s százakra megy a napszámosok, cselédek, tehát az agrárproletárok száma.

Rendkívül sokatmondóak Galgóczy észrevételei: a falu vagyonosságának alapja „nem a föld minőségében, nem határa terjedtségében, hanem főképp népe szorgalmában, értelmességében és józan takarékos életében fekszik“. Itt tehát a hajdani román és magyar jobbágyok, zsellérek is visszanyerték gazdálkodási kedvüket, ami korántsem mondható általánosnak Erdélyben, s különösen nem — mint azt Petelei írásai is elárulják — a Mezőségen; Torján viszont a volt székely kisnemes restelli megfogni a „kaszanyelét, kapanyelét, ekeszarvát“ — észleli Benedek Elek.

A műfaji fejlődés következő állomása a századforduló, amikor magyar nyelven mintegy tizenöt falumonográfia jelent meg. Ezek a már említett megyei monográfiákhoz mégis szerveesebben kapcsolódnak, mint a korábbi faluleírásokhoz, amelyek szép számban keletkeztek a falumonográfiák létrejötte után is.

A kutató figyelmét nem kerülheti el Barabás Endre *Székelykeresztúr közgazdasági leírása* (1904), Bartalis Ágost *Csik-Menaság székelyei* (1901), Vásárhelyi László *Arad megyei nagyközség monográfiája* (1900), Marton Andor *Glogovác* (1907) című munkája. Módszerük igen közel áll a megyei monográfiákéhoz, annál inkább, mivel a szerzők közül Barabás Endre és Marton Andor szerkesztésükben is részt vett.

A székelyföldi példánál maradva a szerzők közül Barabás hosszabb ideig volt Székelykeresztúron a tanítóképző tanára, jól ismert gazdasági író, Bartalis jogi végzettségű szakember, több mint egy évtizedig Csík megye közigazgatásában tevékenykedik; mindketten a sajtó munkatársai. Ismerve az általános viszonyokat, egységesebben szemlélik a falu és környezet viszonyát, s arról dinamikusabb képet rajzolnak. De mégsem ez a fő erősségük, hanem a két falunak a sokoldalú, módszeres bemutatása. Elsősorban azt kell kiemelnünk, hogy a rendkívül bonyolult tulajdonviszonyok hű ábrázolásáért az említett szerzők az adatok legautentikusabb forrásához — a kataszteri összeírásokhoz fordultak, s ez a tény értéküket illetően önmagában is perdöntő. Emellett a népdalairól is nevezetes Csík-Menaság monográfiája (eredetileg a *Csiki Lapok*ban jelent meg 1901-ben, de nyomban átvette az egyik nagy budapesti lap, mely különlenyomatként is kiadta) ilyen fejezeteket tartalmaz: a község fekvése, a határ terjedelme, a falu előtörténete (ennél is, de másoknál is a történeti rész csupa általánosság), a földművelés, a birtok minősége, a magánbirtok megoszlása, az állattenyésztés, a lakosság a népoktatás, a táplálkozási és foglalkozási viszonyok, árverések, adósságok, a megélhetés, a birtokrendezés, a kivándorlás és végül a segítség módja. Székelykeresztúr gazdasági-társadalmi keresztmetszete szisztematikusabb terv alapján készült el, amely külön fejezetet szentel az ipar, községi háztartás, munkásviszonyok és a közbirtokosságok bemutatásának, s együtt tárgyalja a kivándorlást és betelepülést. Elmondhatjuk, hogy a falu gazdasági-társadalmi képletének fontosabb összetevői nem kerülték el a szerzők figyelmét. Politikai nézeteik azonban — s ez különösen a teendők megindoklásánál tűnik ki — nem mindig voltak mentesek a kapitalizmus kifejlett korszakának polgári ideológiáját jellemző túlkapasztól.

Ha a múlt század hetvenes éveiben keletkezett faluleírások és a századforduló említett monográfiai módszerességének, adataik értékének és felhasználhatóságának a szerzők kompetenciája is garanciája, mit kezdhet a kutató az erdélyi viszonylatban szám szerint sem jelentéktelen olyan leírásokkal — függetlenül attól, hogy melyik periódusban keletkeztek —, melyek nem a szakember tollából, hanem inkább tanítóktól⁴ vagy egy-két esetben írástudóbb parasztoktól származtak (például Soós János faluleírása: *A kökösi tagosítás*)? Kétségtelen, hogy ezek létrejöttében nagy szerepe volt az amatőr lelkesedésnek⁵. A szerzők általában vagyoniilag és társadalmilag nemigen differenciálnak, leírásaikban gyakori a naiv szemléletmódból eredő jelentéktelen rész. De sok esetben évtizedes megfigyelések sűrűsödnek bennük értékévé, s adataik is megfelelő kritikai rostálás után használhatók. Írásaikat a falu köznépevel való bensőbb kapcsolat heve is fűti, melyek egyben egyfajta kordokumentumok is.

A századforduló székelyföldi falujának arcát — viszonyítva a három évtized előttihez — már alaposan átformálta a kapitalizmus. De korántsem szabad a polgárosulásnak egy olyan fokára gondolni, amely például a szomszédos szász falvakra volt jellemző. Inkább a kapitalista viszonyoknak a századfordulón valóban gyors terjedéséről van szó, amely a prekapitalista társadalmi formációktól örökölt s eleddig a székely falu életében oly nagy szerepet játszott közföldeknek (legelők,

⁴ Gyarmathy Dénes: *Maradjunk, itthon (Bencéd). Magyarország, 1902: Kendeffi Katinka: a Kibéd vidéki nép táplálkozása és a táplálkozás befolyása a közegészségre. Egészség, 1900 (pályadíjas munka); Pálffy Albert: *Etéd nagyközség története. 1903. Különösen sok a román nyelven írt munkák száma.**

⁵ *Lelkes amatőrök napjainkban is dolgoznak egy-egy falu történetén. A magyarhermányi Máthé János meg éppen évtizedek óta, s tőle Kelemen Lajos sem vonja meg támogatását.*

erdők) egyéni: kapitalista, földesúri s nem kevésszer paraszti kézbe jutásában, a banktőke rohamos térfoglalásában és a tömegméretű elszegényedésben mutatta meg igazi mibenlétét. Mert valóban szilárdabb alapokon nyugvó kapitalista gazdaságot a Székelyföldön százalékban is alig kifejezhető csak igen vékony rétegnek sikerült (a földesúri gazdaságokat ide nem számítva) kialakítania.

A Menaság-típusú havasalji falvak népének a kapitalista viszonyok fejlődése a régi földművelés mellé a bérért vállalt erdei munkát hozta. De mi volt az eredmény? Az úttalan utakon teljesített fuvarozáshoz jó ló és erős szerszám kellett, s akinek ehhez nem volt pénze, a bankhoz folyamodott. „Megismerkedett a törlesztési rendszerrel és váltóval. A kölcsönből vett ló és szekér a terhes úton való fuvarozással elpusztult, s a pénz, amit így szerzett, elment a kamatokra, a különböző állami és községi adókra, dohányra, sóra, pálinkára s élelemre“ — írja Csík-Menaságról Bartalis Ágost. Az eredmény: sok árverés, tömeges elvándorlás.

Székelykeresztúr más típusú község. Itt több a polgárosodásra mutató jel. Adminisztratív központ, ami előny, s emellett kapcsolatát a kapitalista környezettel a vasút, a messzi földön híres tenyészállatvásárok, s a gyümölcskereskedelem, valamint a lentermesztés fellendülése biztosította. 1886 és 1902 között 9 egyesület alakult a faluban 666 taggal. S az érem másik oldala? 400 olyan család, amelynek nem volt talpalatnyi szántója. Így aztán a megélhetésért való küzdelem szinte emberfeletti: a már régen kialakult piactermelő parasztiipar (a község régi neve: Szitáskeresztúr) a külföldi verseny miatt sokat veszített jelentőségéből, s ami maradt, a kereskedelmi tőke függvénye lett. De „amint a gazdasági élet mindinkább kevesebb embernek kezdte biztosítani a megélhetést, a székely gazdák hagyományos szülőföldjükhöz való ragaszkodás kényszeréből mind többen iparosokká lettek“ — írja Barabás Endre. 1901-ben 151 csizmakészítő, cipész, asztalos, szabó és fazekas szerepelt az iparosok listáján. Nyáron az iparosok egy része visszaalakult földművessé. Ez az iparúzás a földet volt hivatva pótolni.

Nehéz és sokszor kilátástalan volt az a küzdelem, amelyet a parasztság pusztá fennmaradásáért radikális nézeteket valló, de kisszámú értelmiség inkább erkölcsi jellegű támogatása mellett folytatott, anélkül, hogy hathatós segítséget kapott volna a magyar államtól, s így a székely sohasem vált uralkodó osztályai nemzeti elnyomó politikájának haszonélvezőjévé; osztályküzdelmében együtt ment az erdélyi román és szász parasztsággal. A Székelyföld gazdasági visszamaradása és népének hatalmas arányú vándormozgalma is e mellett bizonyít.

*

Tudatában a vázaltszerűségből adódó hézagoknak a 48 utáni székelyföldi agrár-történetnek csak néhány kérdését tekintettük át. Mint láttuk, a korabeli általános és szakirodalom lehetőséget ad a módszeres kutatásra. De csak a vázat adja: a kutatónak viszont módjában áll, hogy más kútfők alapján kitöltse az űrt. A levéltári, statisztikai és sajtóanyagra támaszkodva jobban fel kell használni a megyei monográfiákat, faluleírásokat és falumonográfiákat, melyek éppen a helyi jelleg, a sajátos kidomborításának tűnnek ki. Utóbbiak a helytörténeti kutatás egy-egy sajátos termékei, s forrásértékük révén is ennek tehetik a legnagyobb szolgálatot. Beépülve a szellemi életbe, a majdnem elfeledett szerzők munkái gazdagíthatják a helyi művelődési életet, annak új szint adva. De mindezeket hasznosíthatja a hazai történetírás is, mely a rész kutatások révén megifjodva, növelheti hatékonyságát, s közművelődési s ezen belül a romániai magyar közművelődési életünkben játszott szerepét. Múltunk: jelenünk része.